

Araştırma Makalesi / Research Paper

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN BASININA YANSIYAN TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİNİN SİYASİ, İKTİSADİ VE KÜLTÜREL BOYUTU

Elza SEMEDOVA (Semedli)*

Öz

Makalede Türk- Alman ilişkilerinin tarihine kısa bir bakışla bu ilişkilerin XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının yoğun baskısı altındaki Azerbaycan basına yansımaları incelenmiştir. XX. yüzyılın başları hem Osmanlı'da hem de Rusya Müslümanlarında olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi fikir, düşünce, eğitim ve kültürel anlamda aydınlanma dönemidir. Bu dönem aynı zamanda Çarlık Rusya'sının baskı rejimine karşı Azerbaycan'da istiklal, hürriyet ve milli mücadelenin genişlediği bir dönemdir.

Çalışmada bu dönemde yayınlanan dergi ve gazeteler incelenerek konuya en fazla değinen, durum değerlendirmesi ve yorumlar yapan yazarlar araştırma kapsamına alınmıştır.

Dönem basınında Türk-Alman ilişkilerine eleştirel yaklaşım, II. Abdülhamit'in Alman emperyalizmi karşısındaki teslimiyetçi tavrı ve bu tavrın ciddi eleştirilere sebep olduğu araştırma sonucunda tespit edilmiştir. Aynı zamanda Almanya'nın Müslümanlar arasına nifak soktuğu serzenişleri de tespitler arasındadır. Türk-Alman ilişkilerinin siyasi boyutuyla birlikte bilimsel, kültürel ve edebî anlamda da dönem basınına konu olmuştur. Özellikle Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" şiarındaki muasırlaşma gayesini açıkladığı yazılarında Türk-Alman ilişkilerinin bilimsel ve kültürel

Geliş Tarihi/ Date Applied: 18.04.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 31.07.2020

Makalenin Künyesi: Semedova (Semedli), E. (2020). "XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Basınına Yansıyan Türk-Alman İlişkilerinin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Boyutu". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 153-168.

DOI: 10.24155/tdk.2020.144

* Doç. Dr., Hazar Üniversitesi (Khazar University), Diller ve Edebiyatlar Bölümü.
esemedova@khazar.org / Bakü.

ORCID ID: 0000-0002-3831-3112

önemine dikkat çekmiştir. Hem kendi yazılarında hem de editörü olduğu *Füyûzat* dergisindeki diğer makalelerde Avrupa bilim, edebiyat, sanat ve sanayisini öğrenmenin ve millete bunu idrak ettirmenin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Ali Bey Hüseyinzade, gelişme ve uygarlaşma yolunda her bir milletin kendi millî yazar ve bilginlerinin eserleriyle yetinmekle çok da ileri gidemeyeceğini, mutlaka diğer milletlerden geri kalacağını her fırsatta dile getirmiştir. Avrupa'yı taklit değil takip etmenin önemini Avrupa'daki bilimsel, edebî, kültürel gelişmelerden verdiği örneklerle anlatmıştır.

Anahtar sözcükler: Türk- Alman ilişkileri, Azerbaycan basını, Molla Nasreddin, Ali Bey Hüseyinzade, Üzeyr Hacıbeyov.

The Political, Economic and Cultural Aspects of Turkish-German Relations in Azerbaijani Press at the Beginning of The XXth Century

Abstract

This study examines the different aspects of Turkish-German relations reflected in Azerbaijani press after a brief overview of Turkish-German historical relations.

It is well-known that the beginning of the XXth century was the period of enlightenment of new political ideas, educational and cultural views in Azerbaijan just as in the Ottoman Empire, also this period was the start for movement of national liberation of Azerbaijan against the exiled regime of Tsarist Russia.

This paper focuses on how Turkish and German relations was reflected in Azerbaijani press at the beginning of the XXth century which was under the intense pressure of Tsarist Russia.

This study reveals that all these works show the critical approach to Turkish-German relations. Findings show that there was criticism about the exploitation and imperialist policies of the German Empire toward the Ottoman and Near East in all articles and caricatures.

Particularly, Ali Bey Huseynzadeh drew attention on both military and commercial expansion policies of the German Empire and he complained about the German isolation policy towards the Ottomans. He also drew our attention on the Anatolian and Near Eastern railway construction financed by The Deutsche Bank. Ali Bey Huseynzadeh objected to Ottoman authorities, particularly II Abdulhamid's submissive attitude towards Germany.

The collected data about the relations between Turk-German in Azerbaijani press in the early XXth century have been discussed in terms of different issues as political, commercial, scientific, and cultural aspects.

Keywords: Turkish-German relations, Azerbaijani press, Ali Bey Hüseyinzade, Molla Nasreddin, Üzeyr Hacıbeyov.

Giriş

XX. yüzyılın başları Osmanlı'da olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi fikir, düşünce, eğitim ve kültürel anlamda aydınlanma dönemi özelliklerini arz eder. Zira bu dönem, Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının istibdadına karşı istiklal, hürriyet ve millî mücadelenin genişlediği bir dönemdir. XIX. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında Mirza Feteli Ahundov'la başlayan Avrupalılaşma süreci Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" formülüyle daha geniş bir boyut kazanarak fikir hareketine dönüşmüştür. XIX. yüzyılda *Ekinci* gazetesiyle yayın hayatına başlayan Azerbaycan basınında 1906-1918 yılları arasında 60'a yakın gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bu dergi ve gazetelerden *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Füyûzat* (1906-1907), *Molla Nasreddin* (1906-1931) *Yeni Füyûzat* (1910-1911) ve *Açık Söz* (1915-1918) Azerbaycan'da istibdada karşı mücadele, hürriyet, istiklal, Avrupalılaşma ve aydınlanma sürecine katkıları açısından özellikle dikkat çeker. Bunlarda bazıları uzun süre yayınlanırken, bazıları sansüre uğrayarak kısa sürede kapatılmıştır.

Çalışmada Türk-Alman ilişkilerini siyasi, iktisadi, kültürel ve edebî ilişkiler açısından değerlendiren makale ve köşe yazıları esas alınmıştır. Araştırma modeli olarak nitel araştırma yöntemlerinden tarama modelinin belgesel tarama tekniği kullanılmıştır. Çalışmada araştırma modeli olarak nitel araştırma yöntemlerinden tarama modelinin belge tarama tekniği kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Belgesel tarama tekniği var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplama-dır. Araştırmada çalışma evreni temel alınmıştır (Karasar, 2014: 77, 183, 111). Örnekleme olarak 1906-1907 yılları arasında 32 sayı olarak yayınlanan *Füyûzat* dergisindeki bütün makaleler, 1906-1931 yılları arasında belirli aralıklarla Tiflis, Tebriz ve Bakü'de yayınlanan *Molla Nesreddin* dergisinin 748 sayısı taranmış, *Açık Söz* gazetesinin Bakü'deki Elyazmalar Enstitüsündeki Arap harfli orijinal sayıları incelenmekle birlikte, dönem basınından Latin harflerine aktarılmış makaleler de taranmıştır. Bu tarama sonucunda XX. yüzyılın başlarında Türk-Alman ilişkilerine dair Azerbaycan basınında daha ziyade günlük kısa haberler yer almakla birlikte, yukarıda adları zikredilen aydınların, dergi ve gazetelerde konuya ilişkin daha ayrıntılı değerlendirmeler yaptığı saptanmıştır. Bunların yanı sıra *Füyûzat* ve *Molla Nasreddin* dergilerinin bütün sayıları, Ali Bey Hüseyinzade ve Üzeyir Hacıbeyli'nin ilgili makaleleri örnekleme olarak alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde baş verenleri yakından izleyen, devamlı konu edinen, orada yaşananları yorumlayan, Türk-İslam dünyasının geleceği için kaygılanan aydınlar arasında Ali Bey Hüseyinzade, Üzeyir Hacıbeyli ve dönemin mi-

zah dergisi *Molla Nesreddin* bu anlamda dikkat çeker. Özellikle Ali Bey Hüseyinzade ve Üzeyir Hacıbeyli'nin makaleleri bu açıdan taranmıştır.

XX. yüzyılın başlarında Türk-Alman ilişkilerinin Azerbaycan basınında hem siyasi hem de kültürel boyutta ele alındığı görülür. Makalede bu ilişkiler siyasal ve kültürel olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir. Türk-Alman ilişkilerinin Azerbaycan basınındaki siyasi yansımasını daha iyi anlamak için bu ilişkinin kısa kronolojisine göz atalım.

Türk-Alman İlişkileri Tarihine Kısa Bir Bakış

Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Ren Nehrinin doğu yakasında ortaya çıkan Germen Prenslığıyle (VIII- XI) tarih sahnesine çıkan Almanya'nın Türklerle ilk doğrudan teması Haçlı Seferleri ve Niğbolu Savaşı (1396) ile başlar. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle başlayan Türk korkusu, bir anlamda Kanunî döneminde Hasburgların elindeki Orta Macaristan'ının fethedilerek bir Osmanlı eyaletine dönüşmesi Avrupa'da, dolayısıyla Almanya'da dinî motiflerle süslenmiş bir Türk düşmanlığına dönüştü. XVII. yüzyılda Viyana'ya kadar ulaşan Türk yayılmasını önlemeye yönelik Avrupa devletlerinin ittifakını da Hasburglar başardı. Karlofça Antlaşması (1699) ile Kutsal İttifak'ın (Heilige Liga, 1684) Osmanlı üzerindeki zaferi sağlanmış oldu. XVIII. yüzyıla kadar süregelen bu gergin ilişkiler I. Freidrich Wilhelm'in (1713-1740) kendisini 1701 yılında Prusya kralı ilan etmesi Alman dünyasında önemli bir dönüşümün başlamasına sebep oldu. Anlaşmazlık sebebiyle Avusturya'nın düşmanlarıyla yakınlaşma siyaseti yürüten I. Freidrich Wilhelm'in Osmanlı Sultanı III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya gönderdiği davet mektubu ve Asim Said Efendi başkanlığıyla 50 kişilik kutlama ekibinin I. Freidrich'i Prusya Kralı olması sebebiyle ziyaret etmesi Almanya ve Osmanlı arasında ilk diplomatik ilişki olarak tarihe geçmiştir (*İslam Ansiklopedisi*, C 2 1989: 511; Yılmaz, 1993: 19). Bu ilişkiler III. Selim'in Osmanlı'nın diplomatik izolasyonunu hafifletmek için Avrupa'nın başkentlerinde büyükelçilik tesis etme siyaseti ile genişlemeye başlamış ve Giritli Seyit Ali Efendi Osmanlı'nın Prusya'daki ilk büyükelçisi olmuştur (Yılmaz, 1993: 21; Kocabaş, 1988: 19).

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı ordusundaki reform ve yeniden yapılanmada Prusya'nın askerî desteği, III. Selim'in (1789-1807) yeni ve modern bir Osmanlı Ordusu kurma çabası Nizam-i Cedid reformları ile başladı. (Wallach, 1985: 7; Öncü, 2003: 6; Ortaylı 1983: 35) Osmanlı Devleti'nin reforma ihtiyacı olduğunun farkında olan III. Selim'in ıslahatları daha ziyade askerî alanda etkili oldu. Başbuğ'un ifadesiyle, Osmanlı'da

çağdaşlaşmanın bir ölçüde gerçekleştiği tek alan ordu ve donanma oldu (Başbuğ, 2018: 152-157).

III. Selim'den sonra Prusya II. Mahmut döneminde Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla yeniden Osmanlı ordusunda askerî reformlara öncülük etti. Bu dönemden başlayarak Almanya gelişmiş ekonomisi, eğitilmiş ordusu ve silah üretimi teknolojisiyle Osmanlı ordusunun eğitiminde etkili olmaya başladı. Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesinde büyük bir yere sahip olan Helmuth von Moltke, sadece bir asker olarak değil, aynı zamanda bir iktisatçı olarak Almanların dikkatini Yakındoğu'ya çekmeyi başardı (Kurtuluş, 1989: 513).

Otto Von Bismarck döneminde (1860-1890) Osmanlı ve Prusya arasındaki ilişkiler henüz sömürgecilik ve büyük güç olma içgüdüsünden uzaktı. Bismarck'ın Almanya'sı toplumsal bir bütünlük oluşturan Prusya kimliğinin ve endüstriyel bir toplumun oluşturulmasına yönelik olduğu için başlangıçta Ortadoğu ve Osmanlı'ya yönelik emperyalist siyasetten uzaktı (Öncü, 2013: 10). Fakat II. Wilhelm Almanya'nın içe dönük siyasetini ve Avrupa'da kazandığı üstünlüğü bir dünya politikasına (Weltpolitik) dönüştürerek dünyada hâkim güç olmaya, komşuları Fransa ve İngiltere gibi yayılmacı ve sömürgeci politikası yönünde değişti (İA, 1989: 514). Alman-Osmanlı ticari-ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde Deutsche Bank ile 1888 yılında imzalanan sözleşme son derece önemlidir. Bu imtiyazlarla Deutsche Bank bütün demir yolu hattının inşaa ve işletme hakkını elde etmiş oldu. Bu tarihten itibaren Deutsche Bank, Osmanlı'nın maden ve orman işletmesi imtiyazlarını elde etti ve Alman emperyalizminin Anadolu'da ve Yakın Doğu'da yayılmasına aracı oldu. II. Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul-Kudüs ziyareti Osmanlı-Alman ilişkilerinde siyasi bir dönüm noktası olmakla birlikte Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzunun daha etkin olmasını sağladı (Kurtuluş, 1989: 514).

XX. Yüzyılda Türk-Alman İlişkilerinin Azerbaycan Basınına Yansıyan Siyasi- Ekonomik İlişkilerine Yönelik Eleştiriler

1888 yılından itibaren Alman dış siyasetindeki kesin çizgi, Azerbaycan basınına Ali Bey Hüseyinzade'nin keskin kalemi ve siyasi yorumlarıyla yansımakla birlikte, aynı dönemde yayınlanan Molla Nasreddin dergisindeki karikatürlerle de yer almıştır. II. Wilhelm'in hızlı gelişen Alman ekonomisine hammadde olarak gördüğü Yakındoğu'ya yönelik emperyalist politikası ve bunu Osmanlı (Anadolu) üzerinden gerçekleştirme siyaseti Ali Bey Hüseyinzade'nin dikkatinden kaçmamıştır (Kurtuluş, 1989: 514).

“Türkiye Bulgarların hareketinden endişnak olup, her nevi ihtimalata karşı hazırlanıyor, askerini bur kat daha teshil ederek Rumeli'ye ceme-

diyor.... Diğer tarafta Osmanlı maarifperverleri (aydınları) Türk hürriyet mücahitleri saye-i Hamit'i de merhum Mithat Paşa Kanun-i Esasisinin hasretini çekip durmakta..., Osmanlı'nın başı bu surette karışmakta iken, Avrupa Devletleri Şark'ın ahvalini nazar-i dikkatle teressüten bir an geri turmayup, müşahidatlarından yeni bir tarzda istifade yollarını arıyor. Rusya'nın ahvali- haziresinden naşı Avrupa muvazine-yi-siyasiyesin rahnedar olduğu için devletler yeni yeni ittifaklar teşkiline kalkışıyorlar. Teşebbüs olunan bu yeni ittifaklarda esas madde çok kere İslam memleketlerinin umur-i dahiliyesine ticaret ve iktisat, ya nüfuz- u siyasiye bahaneleriyle müdahale, İran'da, Osmanlı'da, Fas'ta ya Afganistan'da serzedeyi-zuhur olan, ya olacak bulunan ahvali-cedideye karşı ne suretle hareket etmek meselelerinden ibarettir. Mehafili-i siyasiyede Avusturya ve Cermanya ittifakı mukabilinde bir İngiliz, Fransız, Rus ittifakı meselesi devran ediyor.” (Füyuzat, 2006: 5).

“Mısır'ın Vaziyet-İdariye ve Siyasiyesi” adlı makalede İngiltere'nin Mısır'la ilgili yürüttüğü sömürge siyasetini yorumlarken Almanya'nın İslam âlemindeki iktisadi çıkarlarını göz ardı etmeyeceğini de ifade eden Ali Bey Hüseyinzade yazılarında Almanya'nın Osmanlı'daki demir yolu siyasetindeki asıl amacının Mısır'a ulaşma ve sömürü yapma olduğunu vurgular ve Osmanlı hükûmetini bu konuda uyarır (Füyuzat, 2006: 313). Füyuzat'ın 4. sayısında Wilhelm döneminde Almanya'nın Afrika'daki müstemleke siyasetinden kaynaklı yaranan borçlardan dolayı milletvekilleri ile hükûmet arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Bulov'un II. Wilhelm'in emriyle Reichstag'ı (Alman parlamentosu) bırakmak zorunda kaldığını belirtir (Füyuzat, 2006: 51).

İrşad gazetesinde dönemin önemli aydınlarından, gazeteci, besteci Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) Avrupa devletlerinin, hatta dost olarak bilinen Almanya'nın bile aslında Osmanlı'nın dostu olmadığından, Osmanlı'ya karşı izolasyon siyaseti uygulandığından yakınır. “Japonya ve İslam” adlı yazısında Japon İmparatoru Mikado'nun II. Abdülhamit'e davetiye göndermesinden rahatsızlık duyan Avrupa devletlerinin Osmanlı'yı “İttihat-ı İslam'la, Japonları da “İttihat-ı İrk- 1 Esfer” (sarı kabile ve kavimlerin birleşmesi) suçladıklarını ifade eder (Hacıbeyli, 2009: 53). “Filankes” imzasıyla 30 Nisan tarihli makalesinde Üzeyir Hacıbeyli Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri ve Rusya ile olan ilişkilerini, Osmanlı topraklarının Avrupa Devletleri tarafından istila edilmesini (İngiliz, Fransız ve Rusya), Osmanlı'ya yönelik emperyalist siyasetlerini eleştirir. İngilizlerin demir yolu projesinin dışında kalmalarını hazmedemediklerini, Almanya'nın sözde Osmanlı'nın dostu olduğunu, asıl niyetinin ise Osmanlı'yı sömürme olduğunu ifade eder: “Almanya -gerçi halk diyor ki, Osmanlı'nın dostuyum, ama Allah bana lanet eylesin ki, eğer Osmanlı'nın esas düşmanı değilsem.” (Hacıbeyli, 2009: 49).

Almanya-Osmanlı siyasi ilişkileri konusuna devamlı eleştirel yaklaşan Ali Bey Hüseyinzade de her fırsatta Osmanlı'nın Almanya'nın elinde oyuncak olmasından ve İslam âlemine nifak sokmak için Avrupa'nın Osmanlı'yı kullandığından yakınır:

“Memalik-i İslamiye’ ye tefrike salmak için Avrupalıların elinde yegâne vasıta ancak saltanat-ı mutlaka olabilir. İşte delil meydanda... Menafi- i millîylesin temin için Almanya, hürriyet düşmanı olan “Yıldız”lılardan başka kimi alet edinebilir? Acaba İstanbul’da dahi Meclis-i Mebusan’ın guşadile idare-yi adilane-yi meşrutiyet ilan oluna idi, İslam arasında bu günkü tefrikayı salmak mümkün olur mu idi?.. Hemen musanna bir hükümet olan Avusturya ve Cermaniya’nın politikası pek acayıptır: Türkiye’den dostluk ile, sulh ile bir imtiyaza nail olmak lazım ise ortaya Almanya çıkar, yok tehdit-i harp ile bir şey koparmak, Girit’i ayırmak, Makedonya’da oyunlar oynamak icap ederse, Almanya perde arkasında saklanıp karşıya Avusturya geçer. Lakin her ikisinin de menafi (çıkarı) yekdiğerinin tamamıyla aynı. İşte bugün Almanya İran’a karşı dahi tuttuğu meslek buna müşabih gibidir. Almanya İran’la dostluk rolleri oynayacak, lakin zor-i bazı ile iş görmek lazım oldukça Türkiye müstebitlerini alet edecektir.” (Füyuzat, 2006: 501).

Molla Nasreddin kendine özgü ironi ve hicivle halkı aydınlatma misyonunu yüklenmiştir. Dergide Türk-Alman siyasi ilişkilerine yönelik, mizahi içerikli, son derece anlamlı karikatür ve yazılar yer almıştır. Bu karikatür ve yazılar genelde dönemin siyasi konularını içermektedir. Mesela, Almanya’nın kendi çıkarları doğrultusunda İslam âlemi ile yaklaşma siyasetini dergi “Molla Nasreddin’in Gece Telgrafları” adlı haberle “Berlin 19 Nisan: Germaniya devleti İslam’la sige kardeş oldu. Sige-yi uhuvvet Kudüs-i Halil’de okunacaktır” şeklinde alaylı üslupla anlatır. (*Molla Nasreddin*, 1996: C II, 27). Derginin 1908 yılında yayınlanan 39. sayısında Bulgaristan’ın Osmanlı’dan ayrılması, aynı zamanda Avusturya’nın Bosna ve Hersek’i işgali eleştirilir. “Avrupa hükümetlerinin tüm Müslüman hükümetleri”ni yeryüzünden silerek kendilerine tabii etme siyaseti uyguladıkları, İslam devletleri arasındaki siyasi çekişmeler de hicvedilir. Avrupa devletlerinin Müslümanlar için kendilerini yeryüzünden temizleyecekleri beklentisi içinde olduklarını yazar (*Molla Nasreddin*, 1996: C II, 309).

1914 yılında *Molla Nasreddin* dergisindeki karikatürlerde (bk. Ek 1, 2 ve 3) Türk- Alman ilişkilerinin siyasi ve askerî boyutu eleştirilir. “Milletim ve özüm aç ola ola, cem-i gümanım bu elimdekine gelir, onu da men “Hami-yi İslama” takdim edirem.” (Ek 1) ve “Politika Aleminden” (Ek 2) karikatürlerinde II. Wilhelm’in Osmanlı’ya yönelik yayılmacı, sömürü ve ikiyüzlü siyaseti yansıtılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda Sultan Abdülhamid’in Osmanlı’nın kendi çıkarlarını düşünmeden, Almanya’ya karşı tes-

limiyetçi tavrı ve Deutsche Bankın Osmanlı'nın yeraltı zenginliklerini ele geçirme, orman işletme imtiyazları hicvedilmiştir. Derginin 19. sayısında yayınlanan karikatürdeki “Yaver: General, onuncu alayın dördüncü taburunda 12 askerin pabuçları yırtılıp, emriniz nedir? Sanders Paşa: Bu saat Berlin'den soruşum!” diyalogu ise Osmanlı ordusunda askerin yırtılmış pabuçları da dâhil olmakla orduya dair birçok kararların Berlin tarafından alındığı anlatılmıştır (bk. Ek 3, *Molla Nasreddin*, 1996: 594, 683, 779).

Molla Nasrettin dergisinde 1911-1914 yıllarında yayınlanan diğer üç karikatür de I. Dünya Harbi öncesinde Rusya ve Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yönelik adaletsiz, işgalci ve emperyalist, İslam devletlerini birbirine düşürme siyasetleri yansıtılmıştır (bk. Ek 4. “İstanbul'da Aya Sofya Cami-i Şerifi”, Ek 5. “Yirminci Asrın Adaleti”, Ek 6. “Yevropa Devletleri'nin Muvazine ve Rekabeti ve Müslümanların Onların Gözledikleri Menfaat”, *Molla Nasreddin*, 1996: 22-23, 715, 835).

XX. yüzyılda Türk- Alman İlişkilerinin Azerbaycan Basınına Yansıyan Bilimsel, Kültürel ve Edebî İlişkiler Boyutu

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında Türk-Alman ilişkileri bilimsel-kültürel boyutuyla da ele alınmıştır. Azerbaycan basında modernleşmenin başını çeken Ali Bey Hüseyinzade 1905'te *Hayat* gazetesinin daha ilk sayısında “Gazetemizin Mesleki” başlıklı yazıda “Avrupa ulumuna, maarifine, edebiyatına, sanat ve sanayiine kesp-i vukuf etmeye ve milletimiz beyninde neşre çalışmalıyız.” diyerek Avrupalılaşmak formülünü açıklar ve Alman şairi Goethe'nin Faust'unu Azerbaycan Türkçesine tercüme ederek 1906 yılında *Füyûzat*'ın ilk sayısında yayımlar (Hüseyinzade, 2007: 106; *Füyûzat*, 2006: 7).

Ali Bey Hüseyinzade, II. Mahmut döneminin en önemli reformlarının eğitim kurumlarında gerçekleşmiş olmasının kazanımlarıyla birlikte sakıncalarının da farkındadır. Osmanlı'da “iki farklı kültürü, iki farklı eğitimi, iki farklı kişiliği temsil eden insanların yetişmesine, kimilerinin de ikisinin karması olan çifte kişilikli kimseler”in yetiştiğinin ve bunun halk ile aydınlar arasındaki boşluğun derinleşmesinde etkili olduğuna vurgu yapar (Başbuğ, 2018: 172). Bu durumu 1905 yılında “Gazetemizin Mesleği” adlı yazısında “Türkün irtidad edip Frenkleşmesi Frengin terakkisi demektir, yoksa Türk veya Müslüman terakkisi demek değildir.” şeklinde ifade ederken, Avrupalılaşmanın Avrupa'yı taklit olmadığını ifade eder (Hüseyinzade, 2007: 104).

1907'de *Füyûzat*'ın 10. sayısında yayınladığı “Mütevcaffanın Şakirtlerinden Biri. Mendeleyev ve Kimya” yazısında kültürel anlamda Avrupalılaşma ilkesini açıklar. Gelişme ve uygarlaşma yolunda her bir millet kendi

millî yazar ve bilginlerinin eserleriyle yetinmekle çok da ileri gideceğini, mutlaka diğer milletlerden geri kalacağını ifade eder. Geri kalmamak ve hakkıyla rekabet edebilmek için her millet diğer milletin tüm insanlığa hizmet eden bütün yazar ve bilginlerin eserlerinden feyz alabilmelidir, der:

“Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman, bir İtalyan İbn Rüş’ün, Ebu Ali Sina’nın, Farabi’nin, Firdevs’inin, Sadi’nin, Molla Rumi’nin, İmam Gazali’nin eserlerinden zevk alarak, onları tercüme ve tefsir etmekle, yorumlamakla kendi milletlerine mal etmeye çalışırlar. Bizde onların Laplasları, Lavuazaiyeleri, Russoları, Pastorları, Nyutonları, Spenserleri, Edisonları, Röntgenleri, Marksıları, Goetheleri vasıtasıyla eğitimimizi ana dilli kütüphanemizi zenginleştirelim. Cahilliğin, taassubun kökünü ancak bu şekilde kurutmak, söküp atmamak mümkündür. Başka yolumuz yoktur.” (*Füyûzat*, 2006: 149).

Mithat Paşa’nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey’in *Mithat Paşa’nın Siyasi Hayatı, Hizmetleri, Şehadeti* kitabının değerlendirmesinde Kanun-i Esasi istilahını açıklar, Alman sosyalistlerinden Ferdinand Lassalle’den (1825-1864)’den alıntı yapar. “Bu risaleyi ileride tercüme edüb garelerimize takdim ederiz.” şeklinde geleceğe yönelik planını okurlarıyla paylaşır, *Füyûzat* okurlarını Anayasa hakkında aydınlatır (*Füyûzat*, 2006: 11). 4. sayıda “Mithat Paşa” adlı bir başka yazısında Alman yazarı İppilhagen’den alıntı yaparak, onun Alman sosyalist Lassalle için kullandığı “meydan-ı mübarizede yalnız kalan kahraman olamaz” ibaresini Mithat Paşa’ya atfeder. (*Füyûzat*, 2006: 61)

Ali Bey Hüseyinzade’nin “Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar” adlı makalesinde adı geçen kahramanların XIX. yy.da Dresden ve Münih’te eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Yine aynı yazısında Ali Bey Hüseyinzade gelişme ve aydınlanma için Batı’yı örnek gösterir: “Biz gördük ki, komşularımızın ileri gitmesinin sebebi gazeteler, matbaalar, kitaplar, mektepler, medreseler, sanatlar, cemiyetler, şirketler, organizasyonlar, tiyatrolarmış ...” (*Füyûzat*, 2006: 69).

Hüseyinzade yazılarında Avrupa devletlerinin İslam âlemine yönelik siyasi çıkarlarını, sömürge ve yayılcılık siyasetlerini her fırsatta dile getirir, Osmanlı devlet yönetimine gönderme yapar. Kendisini Avrupa’yı propaganda etmekle suçlayanlara ise şöyle der:

“Şimdi bize derler ki, madem İngilizler, Firengler, filanlar böyle imişler, neden siz de Said Paşalar, Salarüddöveleler gibi “Füyûzat”ınızda İngilizlere, Frenklere müracaat ediyorsunuz. Ortaya kâh Goethe’nin “Faust”unu, kâh Shakespeare’in “Julius Sezar”ını, kâh ne bilim hangi Avrupalının hangi eserini çıkarıyorsunuz! “Avrupalılaşalım”, “Frenkleşelim” diyorsunuz?! Lakin ey kare, müracaattan müracaata fark vardır. Biz Avrupalıların edebiyatlarına, sanayilerine, ulum ve maariflerine, keşif ve icatlarına

müracaat etmek istiyoruz, kendilerine değil. Biz istiyoruz ki, İslam ülkesine onların beyinleri, dimağları girsin, boğazları, mideleri, girmesin. Biz isteriz ki, ülkemiz onların beyinlerini hazmetsin, yoksa midelerinde hazm olunmasın...” (Füyûzat, 2006: 69).

Alman edebiyatını, sanat, bilim ve eğitimini Azerbaycan basınında tartışmaya açan, bu konuda bilgi veren Ali Bey Hüseyinzade “Şiller” adlı makalede Kafkasya Müslümanları arasında gazete ve tiyatronun yayılmasında aracı olan Mirza Fetali Ahundov’u saygıyla anar, onun gibi tiyatro yazarının bir daha zuhur etmeyeceğini belirtir. “Ne yapmalıyız, yeni Mirza Fetali mi beklemeliyiz” sorusuna cevap arar. Avrupalı yazarların eserlerinin tercüme edilerek halka kazandırılmasının bu boşluğu dolduracağına kanaat getirir. Alman edebiyatının Schiller ve Goethe’sinden övgüyle söz eder. Schiller’in *Eşkiya* ve *Kaçaklar* eserlerinin tercümesinden bahseder hem yazarlar hem eserleri hakkında geniş bilgi verir. Makalede Şiller’in (Johann Christoph Friedrich von Schiller) fotoğrafı da vardır (Füyûzat, 2006: 70).

Döneminde Azerbaycan basınında Alman edebiyatı, sanat, bilim ve eğitimi ile ilgili en sık tanıtım yazıları yazan Ali Bey Hüseyinzade’nin “Şiller” adlı makalesinde Kafkas Müslümanları gazete ve tiyatronun yayılmasında Mirza Fetali Ahundov’u saygıyla anarak, onun gibi tiyatro yazarının bir daha zuhur etmediğini belirterek, ne yapmalıyız, yeni Mirza Fetali mi beklemeliyiz, diye sorarken cevabında da elbet ki hayır, der. Çare olarak Avrupalı yazarların eserlerinin tercüme olunmasında görür ve Alman edebiyatından Schiller ve Goethe’den övgüyle anar, Schiller’in *Eşkiya* ve *Kaçaklar* eserlerinin tercümesinden bahsederek, yazısında hem yazarlar hem eserleri hakkında geniş açıklama ve yorumlar yapar. Aynı makalede Şiller’in (Johann Christoph Friedrich von Schiller) fotoğrafını da basar (Füyûzat, 2006: 70).

Avrupalılaşmayı kültürel-bilimsel anlamda bir misyon olarak benimseyen Ali Bey Hüseyinzade *Füyûzat* dergisinde Avrupa edebiyatı, bilhassa Alman edebiyatı hakkında bilgilendirime, analiz yazları yayımlar. Bunun yanı sıra *Füyûzat* yazarlarının da konuya temas ettiği görülür. Abdürrahman Rahmi Kadırzade’nin Fransız şairi Sully Prudhomme’un (1901’de Nobel Edebiyat Ödülü almıştır) vefatı üzerine kaleme aldığı “Solli Prudom” adlı makalesi karşılaştırmalı edebiyat açısından öneme sahiptir. Makalede Sully’nin en çok Alman şairi Heinrich Heine’den etkilendiği ve onu “tanzir ettiği”nden söz eder. Fakat Sully’nun, Heine’deki alay ve yergiden uzak olduğunu tespit eder (Füyûzat, 2006: 415).

XX. yy.ın başlarında Azerbaycan basınında Almanya sadece Türk-Alman ilişkileri bağlamında değil, aynı zamanda çeşitli bilimsel, kültürel ve

eğitim alanındaki haberlerle de gündeme gelmektedir. *Füyûzat* dergisinin 3. sayısında Ebdüselimzade imzası taşıyan yazar “Almanya’da Dar-ül-Melülün” adlı makalede Almanya’daki özel öğretim tarihinden, oradaki özel öğretime ihtiyacı olan öğrenci sayısından, onlara sunulan imkânlardan bahseder. Makalenin Almanya’da neşredilen bir dergide yayımlandığı belirtilmiştir. (*Füyûzat*, 2006: 43)

Her fırsatta halkı bilgilendirmeyi amaçlayan Ali Bey Hüseyinzade “Cilve gâh-ı Hukuk” (Halkın Sedası Hakk’ın Nidasıdır) ve “Telefografiya” (Telgrafla Fotoğraf Nakli) makalelerinde Münih Üniversitesi profesörlüğünün icatlarından söz eder, telefotografi aracı ve bu aracın fonksiyonlarıyla ilgili bilgi verir (*Füyûzat*, 2006: 211, 223).

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında Türk-Alman ilişkilerinin hem siyasi hem bilimsel-kültürel boyutta yer aldığı söylenebilir. Araştırma sonucunda, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da Çarlık Rusyası’nın sıkı istibdat rejimine, denetimine ve kısıtlamalarına rağmen basın hayatında dönem aydınlarının Osmanlı Devleti’nde baş verenleri yakından izledikleri, orada yaşananlar için endişelendikleri, Avrupa devletlerinin, özellikle de Almanya’nın Türk-İslam dünyasının gözü kulağı olan Osmanlı’ya yönelik emperyalist politikalarından rahatsızlık duyduklarını dile getirdikleri anlaşılmıştır. Dönem basınında Türk-Alman ilişkilerine eleştirel yaklaşımın sergilendiği saptanmış, özellikle II. Abdülhamit’in Alman emperyalizmi karşısındaki teslimiyetçi tavrına göndermeler yapan malzemeler tespit edilmiştir. *Molla Nasrettin* dergisi bu durumu mizahi üslupla, karikatürlerle anlatırken, *Hayat*, *İrşat*, *Füyûzat* gibi dergi ve gazeteler makale ve köşe yazılarında konuya atıf yapmışlar. Türk-Alman ilişkilerinin siyasi boyutlarını ele alan makale ve karikatürlerde Almanya’nın Osmanlı ve Yakın Doğu’ya dair sömürücü ve yayılmacılık politikası eleştirilmiştir. İslam dünyasına nifak sokmak ve bu yolda Osmanlı’yı maşa olarak kullanmak, onu izole etmek, Osmanlı’nın Almanya’nın elinde oyuncak durumuna gelmesi eleştirilmiş ve karikatür konusu olmuştur.

Reformist yazarlar dergi ve gazetelerde Türk-Alman ilişkilerinin siyasi boyutunu eleştirirken ilimde, sanayide, kültürel ve edebî alanda Almanya’yı, dolayısıyla Batı’yı takip etmenin gelişme ve uygarlaşma için şart olduğunu kabul etmiş, kendi değerlerini koruyarak cehaletle mücadelenin tek yolu olduğunu her fırsatta dile getirmişler. Zira Ali Bey Hüseyinzade “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” formülüyle muasırlaşma gayesini açıkladığı zaman Türk-Alman ilişkilerinin bilimsel ve kültürel önemine dikkat çekmiştir. Hüseyinzade milletlerin sadece kendi yazar ve

bilginlerinin eserleriyle yetinmemeleri, bu durumun terakki için kısıtlayıcı olduğuna vurgu yapmıştır. *Füyûzat* dergisinde Avrupa bilim, eğitim, edebiyat, sanat ve sanayisini öğrenmenin ve millete bunu idrak ettirmenin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Ali Bey Hüseyinzade bu gelişmelerden örnekler vererek Avrupa'ya taklit değil, takip etmenin gerekliliğini vurgulamıştır.

Kaynakça

- Aslanov, Mirabbas (1977). *Üzeyr Hacibeyov*. Bakı: Gençlik Neşri.
- Bayat, Ali Haydar (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Başbuğ, İlker (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Güç Odaklarının Mücadelesi*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Bayraktar, Merve Nur (2016). *Bismarck'tan Wilhelm'e Almanya Diplomasisi*. İstanbul Üniversitesi. (İİBF, yayınlanmamış bitirme tezi) .
- Fischer, Fritz (1974). *World Power or Decline: The Controversy over Germany's Aims in the First World War*. (Trans. by Farrar Lancelot L., et.al.,)New York: W. W. Norton and Company. <https://archive.org/details/FischerFritzGermanysAimsInTheFirstWorldWar/page/n23> (Erişim: 25.10.2018)
- Fuyuzat (1906-1907)* (2006). Bakı: Çarşoğlu Yayınları.
- Hüseyinzade, Ali Bey (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Çarşoğlu Yayınları.
- Hüseyinov, Şirmemmed (2009). *Üzeyr Hacibeyli, Neşrlerde Kenara Koyulmuş Matbu Eserleri*. Bakı: Elm Neşr.
- Kocabaş, Süleyman (1988). *Pancermenizm'in Şarka Doğru Politikası: Tarihte Türkler ve Almanlar*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Karasar, Niyazi (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, "Kavramlar, İlkeler, Teknikler", (27. bs.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kurtuluş, Rza (1989). "Almanya Maddesi". *İslam Ansiklopedisi, C 2*, 507-524, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mirze, Rasim (2000). *Türkçülüğün Babası*. Bakı: Elm Neşr.
- Molla Nasrettin* (1996). Cilt I-VIII Bakı: Azerneşr,
- Ortaylı, İlber (1983). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Öncü, Edib (2003). *The Beginnings Of Ottoman-German Partnership: Diplomatic and Military Relations Between Germany and The Ottoman Empire Before The First World War, A Master's Thesis*. Ankara: The Institute Of Economics and Social Sciences Of Bilkent University, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0002417.pdf> (Erişim tarihi: 15.10.2018)
- Yılmaz, Veli (1993). *I. Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*. İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık.



Ek 5. (Molla Nasrettin, 1996: 715)



Ek 6. (Molla Nasrettin, 1996: 22-23)

Extended Summary

As mentioned by different researchers, both Tsarist Russia and Soviet Russia always tried to take Azerbaijan under control and increased their influence over Azerbaijan. Azerbaijan was occupied and divided into pieces by Tsarist and Soviet Russia several times. Both the Russian Empire and the Soviet Russia authorities tried to strangle the national consciousness movement and especially the Turkification process, which was defined by Tsarist and Soviet Russia as a “panturkizm”. In spite of the Russian pressure, the Azerbaijani intellectuals watched all the changing and development processes in the Ottoman Empire and Turkey very closely.

It is also well-known that the beginning of the XXth century was the period of enlightenment of new political ideas, educational and cultural views in Azerbaijan as in the Ottoman Empire, also this period was the movement of national liberation of Azerbaijan against the exiled regime of Tsarist Russia.

It is not yet known what was written in Azerbaijani press at the beginning of the XXth century about the Ottoman Empire. Unfortunately, there is limited research about how Turkish-Azerbaijan relations was reflected to the newspapers and magazines at the beginning of the XXth century.

This paper focused on how reflected Turkish and German relations in Azerbaijani press at the beginning of the XX century which was under the very intense pressure of Tsarist Russia.

Most researches show that between 1906 and 1918 years more than 60 newspapers and magazines were published in Azerbaijani press that began with the *Ekinci* newspaper was published in Baku, in 1875 by Hasan Bey Zerdabi.

In this study, mostly articles and works published in *Fuyuzat*, *Hayat*, *Irshad*, and *Molla Nasreddin* have been taken into the scope of research, since they include more about Turkish-German relations.

This paper is divided into two sections. The first section gives a brief overview of Turkish-German historical relations. The second section analyses the different aspects of Turkish-German relations reflected in Azerbaijani press.

Especially relevant articles of Ali Bey Huseynzadeh one of the significant Azerbaijani intellectuals and “father of national identity” and Uzeyr Bey Hajibeyli, a famous Azerbaijani composer, well-known journalist, and caricaturist published on *Molla Nasrettin*, one of the satirical magazines in the Muslim Turkic world are evaluated within the scope of this research.

This study reveals that all these works mentioned here displays critical approach to Turkish-German relations. Findings show that in all articles and caricatures there was criticism about the exploitation and imperialist policies of the German Empire toward the Ottoman and Near East. In this study, there are also different examples from these works.

Particularly, Ali Bey Huseynzadeh drew attention on both military and commercial expansion policies of the German Empire and he complained about

the German isolation policy towards the Ottomans and Near East. He also drew our attention on the background of Anatolian and Near Eastern railway construction financed by the Deutsche Bank. Ali Bey Huseynzadeh objected to Ottoman authorities, particularly II Abdulhamid's submissive attitude towards Germany.

He criticised also about exploitation policy of Wilhelm II that he utilized the Ottoman's natural resources and obtained lumbering privileges.

Another magazine touching on Turkish-German relations with satire is *Molla Nasreddin*. There were a lot of meaningful caricatures reflected in political relations between the Ottoman and German Empires with the satirical approach on the pages of *Molla Nasreddin*. Particularly, *Molla Nasreddin* criticized and satirized Sultan II Abdulhamid's military and political policies toward the German Empire. In this study, some examples from the *Molla Nasreddin* caricatures are included.

In this study, scientific and cultural dimensions of Turkish-German relations are analyzed in the XXth century Azerbaijani press, besides political, economic, and military aspects.

The collected data about Turkish-German relations in Azerbaijani press in the early XXth century press discussed the different issues from political, commercial, scientific, and cultural aspects.

As a result of this study, the findings show that Ali Bey Huseynzadeh's aim was to fully integrate into European civilization as a scientific and cultural dimension, instead of imitating Europe. What was the real meaning of "Europeanization" formulated by Ali Bey Huseynzadeh is also clarified in this study.

This study is very important to show how the Azerbaijani intellectuals watched all the changing and development processes in the Ottoman Empire very closely by the side to draw the researcher's attention to this topic.